

ӘОЖ 81'35; 81'26; МҒТАР 16.21.31
<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.03>

А. СЕЙТБЕКОВА¹✉, А. ӘМІРБЕКОВА¹

¹филология ғылымдарының кандидаты
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
(Қазақстан, Алматы қ.)
e-mails: Ainurseit@mail.ru; marghan01@mail.ru

КІРМЕ СӨЗДЕРДІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ВАРИАНТТАРЫ

Андатпа. Қазақ тіл білімінде әртүрлі нұсқада жазылатын сөздерді бірізділендіру – өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе, жарыспалы нұсқалардың көбі араб, парсы тілінен енген сөздерде кездеседі. Жазу практикамызда бірнеше тұлғада жазылатын кірме сөздердің болуы – тілтанушылар арасында әлі шешімін таппаған мәселелердің бірі болып қала береді. Осыған орай біздің зерттеуіміздің мақсаты – бір мағынадағы әртүрлі нұсқада жазылатын араб, парсы сөздерінің қолданылу себептерін анықтау және латынграфикалы жаңа әліпбиге көшу барысында негізгі нұсқасын белгілеуге талпыныс жасау.

Түрлі нұсқада жазылатын сөздердің көбі қазіргі әдеби тіл мен диалектілер арасында жүретіні белгілі. Тіліміздің диалектілерінде кездесетін дыбыс алмасу құбылысының қай түрін алсақ та, олардың бәрінің арғы төркіні жалпы түркі тілдерінің фонетикалық дыбыстық алмасулармен астасып, сабақтасып жататынын байқаймыз. Сондықтан мақалада дыбыс алмасу процестері көне және орта түркі жазба ескерткіштер қолданысынан бастап, қазіргі түркі тілдеріндегі ауыс-түйіс ерекшеліктері талданады. Басым нұсқасын анықтау үшін «Қазақ әдеби тілінің үлкен түсіндірме сөздігі» негізінде *б/н*, *п/ф* жарыспалы қолданысына лингвостатистикалық зерттеу жүргізіледі. Бұл жұмыстың нәтижесі кірме сөздердің орфографиялық нормасын тұрақтандыруға және түрлі сөздіктер әзірлеуде қажетті тілтанымдық ақпарат бола алады.

Кілт сөздер: әліпби, араб сөздері, парсы сөздері, фонетикалық варианттар, орфография.

A. SEITBEKOVA¹, A. AMIRBEKOVA¹

¹Candidate of Philological Sciences
Akhetmet Baitursynov Institute of Linguistics
(Kazakhstan, Almaty)
e-mails: Ainurseit@mail.ru; marghan01@mail.ru

PHONETIC VARIANTS OF LOANWORDS

Abstract. Unification of different spelling of words is one of the most important problem in Kazakh linguistics. Especially noticeable is the number of words that occur in different spelling variants, in loanwords from Arabic and Persian origin. The heterogeneity and diversity of the spelling of borrowed words in the practice of writing remains an unsolved problem among linguists. In this regard, the purpose of our study is to identify the reasons for the use of Arabic, Persian

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сейтбекова А., Әмірбекова А. Кірме сөздердің фонетикалық варианттары // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 37–47. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.03>

*Cite us correctly:

Seitbekova A., Amirbekova A. Kirme sozderdin fonetikalyq varianttary [Phonetic Variants of Loanwords] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 37–47. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.03>

words that are written in different versions of the same meaning, and an attempt to designate the main variant when switching to a new Latin alphabet.

It is known that different spellings of words often occur between modern literary language and dialects. Regardless of the types of phonetic phenomena found in the dialects of our language, in general they are intertwined with the phonetic development of the Turkic languages. Therefore, the article analyzes the processes of mastering, starting from ancient and medieval Turkic written monuments and the features of the transition to modern Turkic languages. In order to determine the main variant, linguistic and statistical studies of phonetic variants of b/p, p/f are carried out on the basis of the «Large Explanatory Dictionary of the Kazakh literary language». The results of the study can serve in the unification of spelling norms of borrowed words, as well as the necessary linguistic information in the development of various dictionaries.

Keywords: Alphabet, Arabic words, Persian words, phonetic variants, spelling.

А. СЕЙТБЕКОВА¹, А. АМИРБЕКОВА¹

¹кандидат филологических наук

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова

(Казахстан, г. Алматы)

e-mails: Ainurseit@mail.ru; marghan01@mail.ru

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ

Аннотация. Унификация разных по написанию слов является одним из наиболее важных проблем в казахской лингвистике. Особенно заметное количество слов разных по написанию встречается в заимствованиях арабского и персидского происхождения. Неоднородность и многообразие написания заимствованных слов в практике письма остается по-прежнему нерешенной проблемой среди лингвистов.

В связи с этим целью нашего исследования является выявление причин употребления арабских, персидских слов, которые пишутся в разных вариантах одного и того же значения, и попытка обозначить основной вариант при переходе на новый латиниграфический алфавит.

Известно, что разные варианты написания слов часто происходят между современным литературным языком и диалектами. Независимо от видов фонетических явлений, встречающихся в диалектах нашего языка, в целом они переплетаются с фонетическими освоениями тюркских языков. Поэтому в статье анализируются процессы освоения, начиная с древних и средневековых тюркских письменных памятников и особенности перехода в современные тюркские языки.

С целью определения основного варианта проводятся лингвостатистические исследования фонетическим вариантам *б/п, п/ф* на основе «Большого толкового словаря казахского литературного языка». Результаты исследования могут послужить при унификации орфографических норм заимствованных слов, а также необходимой лингвистической информацией при разработке различных словарей.

Ключевые слова: алфавит, арабские слова, персидские слова, фонетические варианты, орфография.

Кіріспе

Бүгінгі жазба коммуникацияда әртүрлі нұсқада жазылып жүрген сөздердің едәуірі араб, парсы тілінен енген сөздер. Бұл сөздер тілдің ауызша және жазбаша арналарымен әртүрлі нұсқада енді. Олардың екі түрлі немесе үш түрлі нұсқада жазылуы – қазақ әдеби тілінің қалыптасуының алғашқы кезеңіне тән тілдік құбылыс. Сондықтан ХІХ-ХХ ғғ. ескі қазақ жазба үлгілерінде кірме араб, парсы тілдерінен енген арнайы қалыптасқан жазба тілдің нормасы болмады. Бүгінгі күні кірме сөздердің жарыспа варианттарының біршамасы

тұрақталды. Дегенмен әлі де өз шешімін таппай жүрген сөздер қатары кездеседі. Өртүрлі нұсқада жазылатын сөздердің ең көп кездесетіндері – дауыссыз дыбыстар. Мәселен, *д/т, д/з, б/н, н/ф, х/қ*. Осы таңбалармен келетін жарыспалы сөздердің фонетикалық варианттардың жаңа графикада бірін норма ретінде көрсету – жазба коммуникация мәдениетін арттыру үшін (баспасөз, әлеуметтік желі, т.б.) аса маңызды мәселелердің бірі. Фонетикалық жарыспа нұсқалардың толық реттелмеуі – білім беру саласында қиындық туғызып келеді. Әсіресе, мектеп оқулықтарында өртүрлі орфограммамен жазылып жүрген сөздердің саны баршылық.

Материалдар және зерттеу әдістері

Бүгінге дейін қазақ тіліндегі кірме араб, парсы сөздеріндегі фонетикалық жарыспалы варианттар және олардың көне тілдік белгілері мен диалектикалық қолданыстары туралы зерттеулерін арнаған отандық ғалымдардың С. Аманжолов, Қ. Жұбанов, Ғ. Мұсабаев, Ш. Сарыбаев, И. Ұйықбаев, С. Бизақов, Р. Сыздықова. М. Балақаев, С. Омарбеков, Н. Оңдасынов, Г. Мамырбек, т.б. сондай-ақ, жалпы жазба коммуникациядағы сөздердің түрлі нұсқада жазылуы туралы теориялық еңбектер шетелдік ғалымдарының, А.М. Щербак, В.В. Виноградов, А.Т. Рогожникова, Н.К. Дмитриев секілді орыс ғалымдарының, А. Насыров, И. Сейтназарова сияқты түркі ғалымдарының пікірлері назарға алынды.

Жарыспалы нұсқалардың бастапқы графикалық нұсқасын анықтау үшін жинақтау, топтастыру, тарихи қолданысын салыстыру мақсатында диахрондық-салыстырмалы, қазіргі қазақ тіліндегі жарыспалы нұсқалардың санын шығару үшін лингвостатистикалық әдістер қолданылды. Зерттеу материалдары ретінде «Қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздігі», «Орфографиялық сөздік», «Арабша-қазақша сөздік», «Парсы тілінің сөздігі» пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Жалпы лингвистер фонетикалық жарыспалы нұсқалар деп бір мәндегі, алайда дыбыстар құрамындағы ерекшеліктері бар сөздерді атайды [1]. В.В. Виноградов: «Вариант сөздердің экспрессиялық және стильдік реңктері бар», - дейді [2]. Сөздердің фонетикалық жарыспа нұсқалары жаңа тілдік факторлардың нәтижесінде пайда болады: фонемалардың комбинаторлық өзгерістері, дыбыстардың үндестігі, екпін, сөйлеу аппараттарының әсері, сөздердің артикуляциялық базасының өзгеруі және т.б. Осындай өртүрлі фонетикалық жағдайлардың әсерінен сөздің әдеттегі формалары үнемі өзгеріп отыруы мүмкін. Мұндай жағдайларда сөздер бұрынғы бастапқы мағынасын сақтай отырып, олардың фонетикалық нұсқалары пайда болады [3]. И. Ұйықбаевтың, С. Бизақовтың еңбектері фонетикалық жарыспа нұсқаларды біріздендіру мәселесіне арналады. Академик Р. Сыздық лексикалық та, фонетикалық та жарыспа тұлғалардың дені – кірме элементтер, оның ішінде де араб, парсы сөздері болып келетіндігін айтады [4]. Фонетикалық жарыспа нұсқалардың, әсіресе, араб, парсы тілінен енген сөздердің алуан түрлі тұлғаларымен енгендігі жайында кезінде Н. Оңдасынов, Л. Рүстемовтың еңбектерінде айрықша атап өтілген. Н. Оңдасыновтың еңбегі XIX–XX ғасыр басындағы кірме сөздердің ақын-жазушылар тіліндегі кітаби лексикалық бірліктермен жарыса қолданылған сөздерді қамтып отырады [5]. Г. Мамырбекова «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздігін» әзірлеу барысында түрлі нұсқада жазылған сөздердің саны – 370 сөз екенін атап көрсетеді [6].

XIX–XX ғасыр басындағы шығармаларда хатқа түскен араб, парсы тілінен енген сөздер сол тілдің түпнұсқа қалпымен де, игерілген нұсқасымен де жазылып жатты. Мақаламыздың зерттеу нысанымызға алып отырған *б/н* және *н/ф* фонетикалық жарыспа нұсқаларға мысал келтірсек, *тауаф/тауап* (араб тілінде бірнеше мағынасы бар, негізгі мағынасы – киелі орындарды құрметтеп айналып шығу), *ғұрыф/ғұрып* (араб тілінде бірнеше мағынасы бар, көп қолданылатыны: әдеттілік, әдет-ғұрып), т.б. нұсқаларда қолданылды. Оның ішінде игерілген сөздердің өзінде қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес келмейтін таңбалар өртүрлі нұсқада жазылды. Мәселен, жоғарыда келтірілген *тауаф* сөзінің тек *тауап* емес, *тәуап/тәуеп* нұсқалары да қатар қолданылды. Бұл жарыспалықтың басым көпшілігінің бір

сыңары басым нұсқасы белгіленіп, қазіргі нормативті сөздіктерде көрсетілген. Ал кейбір сөздер семантикалық дифференсацияға түсіп, жеке ұғымдардың, түсініктердің, атаулардың баламасы ретінде қалыптасып орнықты. Мақаламызда жазба коммуникацияда ең жиі кездесетін сөздердің фонетикалық жарыспа нұсқаларына тоқталамыз.

Талдау мен нәтижелер

1. п/б жарыспалы варианттар. Қазіргі тіліміздегі сөздің бастапқы позициясындағы п/б жарыспалылардың болу себебін анықтау үшін көне жазба ескерткіштердегі және түркі тілдерінің қолданыс ерекшеліктеріне назар аударуды қажет етеді. Көне түркі жазба ескерткіштердің орхон-енисей мәтіндерінде қатаң *п*-дан басталатын сөз жоқ. Оның есесіне ұяң *б*-дан басталатын сөздер көп. Мысалы, *байрақ, балық, барқ (сарай), бедіз, бедік (биік), біміг, бiч*; т.б. [7]. Керісінше *м* нұсқасымен келетін көне сөздер *б* нұсқасымен келетін сөздермен игерілген: *бың-мың бiчiн-мешiн беңгү-мәңгi*. Тек *бiч, бычақ* сөздері бүгінгі күні фонетикалық принциппен *пiш* (пішу), *пышақ* болып игерілген. Ислам діні енген кезеңнен бастап орта түркі тілінде жазылған жазба ескерткіштерде араб, парсы тілінен енген сөздер түпнұсқа тұлғасында жазылды. Осы күнгі *бәс/пәс, бейш/пейiш, бұтхана/нұтхана, балуан/палуан*, т.б. екі нұсқада жазылып жүрген сөздердің жазба мәтіндерде тұрпаты мынадай болды:

Бешешет (пар.) تشهيد – *жұмақ, жаннат*. Ібіліснің адамға сәжде қылмағаны уа адамның *бешешетке* барыб қайтара келгені айдын раушанырақ уа афтабдын мәшһүрүрақ тұрұр. *Ібілістің адамға бас имегені, адамның жұмаққа барып, одан бұл дүниеге қайтадан келгені айдан жарық, күннен ашық болып тұрды* (ТШ).

Бұтхана (пар.) بتخانه – *нұтқа табынушылардың үйі*. Кіріб *бұтхана* ічре күйме отға. *Пұтханаға кіріп, отқа күйіп кетпе* (ХШ).

Пехлеуан ناولهيد – *палуан*. Айтұрлар бір *пехлеуан* иүмрүкчі иігітні дүние ічiнден елі уычы тар дағы бұғазы кең еді. *Бір жұмырықышы палуан жігіт туралы айтатын еді, дүниеге қолы қысқа, бұғазы (тамағы) кең еді* (Гл).

Пахта (пар.) پاخت – *мақта*. Иібек болмаған уа *пахтадын* болған. *Жібектен болмаған, мақтадан болған*. Тірік малыны уа иіфекдiн болмаған уа *пахтадын* болған кумашны ғұмырларында көрмеслер ерді. *Тірі малды, жібек түгілі мақтадан болған матаны өмірлерінде көрмеген еді* (ТШ) [8].

Осы тұрғыдан алғанда араб, парсы тілінен енген сөздердің түпнұсқа графикасын барласақ, фонетикалық принциппен тек **б** дыбысының **п**-ға қана игеріліп қоймай, керісінше **п** дыбысының **б**-ға, кейде **м**-ға ауысқандары да төмендегі 1-кестеде көрсетілген. Алдымен нұсқалардың түрлерін анықтап алайық:

1-кесте – б, п, ф әріптерімен басталатын сөздердің нұсқалары

Түпнұсқасында ұяң б-дан басталатын сөздердің нұсқалары	Түпнұсқасында қатаң п-дан басталатын сөздердің нұсқалары	Түпнұсқасында қатаң ф-дан басталатын сөздердің нұсқалары
1	2	3
ир. бамдат داماد – бамдат (памдат) ир. бачехур بچهخوار – патшағар (батшағар) ир. бешешт بهشت – пейіш (бейіш) ар. бурақ براق – пырақ (бурақ) ир. бәнде بنده – пенде (бенде) ир. бәробәр برابر – парапар	ир. паде پاده – пада (бада) ир. падешаһи پادشاهی – патсайы (батсайы) ир. палау یلو – палау (балау) ир. паһлеуан پهلوان – палуан (балуан) ир. пакәне پکنه – бәкене (пәкене) ир. пәкізе پاکیزه – бәкізе (пәкізе) ир. пәст پست – пәс (бәс)	ир. фал فال – бал (пал) ар. фәһм فهم – пайым (байым) ир. фәлакәт فلاکت – бәлекет (пәлекет) ар. фәлан فلان – бәлен (пәлен) ар. фәтир فطير – пәтір (бәтір)

1	2	3
(барабар) ар. бәла بلاء – бәле (пәле) ир. бәлахор بلاخور – бәлеқор (пәлеқор) ир. бирәдар ردار – бірадар (пірадар) ар. биисми аллаһ بسم الله – бісміллә (пісмілла) ир. бут بت – пұт (бұт) (сиынатын мүсін) ир. порче порче پارچه – борша-борша/порша-порша	ир. пайе پايه – пая (бая) ир. пилте پيلته – білте (пілте) ир. пиштин پيشين – бесін (песін) ир. пишани پيشانی – пешене ир. постак پوستك – бөстек (пөстек) ир. пул پول – пұл (бұл) ир. пушпақ پوشپاق – пұшпақ (бұшпақ)	ир. фал فال – бал (пал) ар. фиғл فعل – пейіл (бейіл) ар. фәтуа فتوا – пәтуа (патуа, бәтуа, фатуа) ир. фут فوت – пұт (фұт, бұт) (өлшем) ар. фетр فطر – пітір (бітір) ир. пәләк پلاك – пәлек (бәлек) ар. фурсат فرصت – пұрсат (мұрсат)

Түпнұсқасында **б**-мен басталатын сөздер **п**-ға, керісінше **п**-мен басталатын сөздер **б**-ға, **ф**-мен басталатын сөздер **п-б-м**-ға түрлі нұсқада игерілген. Ара-тұра **м**-ның **-б**-ға, **б**-ның **-п**-ға игерілгендері де бар. Бірақ олар сирек кездеседі: [ар. мейнәт مهنة] бейнет/пейнет. Қазіргі қазақ тілінде кестеде көрсетілгендей **б/п** жарыспалы нұсқалардың саны шамамен – 40 сөз.

Араб және парсы тілінен енген сөздер өзге түркі тілдеріне еніп, алуан түрлі нұсқада қолданылады. Сөздің бастапқы позициясында қатаң дауыссыздарды қолдануға бейім тілдер де бар, сөз басында ұяң дауыссыздарды қолдануға бейім тілдер де бар [9]. Әрине бұның алғашқы тобына оғыз тілдер тобындағы (түрікмен, түрік, эзербайжан) және қарлұқ тілдер тобындағы (өзбек, ұйғыр) түркі тілдері, ал екіншісіне қыпшақ (қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт) тобындағы тілдер бейім екендігі аңғарылады. Осыған қарамастан қыпшақ тілдер тобында *б/п* жазба және ауызша коммуникацияда ала-құлалық кездесіп жатады. Мәселен, қыпшақ тілдерінің қыпшақ-ноғай тобында сөз басындағы *п* қатаңының сиректігіне қарамастан, қарақалпақ тілінің оңтүстік-батыс диалектісінде бұл дыбыстардың анлаутта бірінің орнына бірінің алма кезектесіп айтылатын жайы бар екен: *посқан/босқан, пітір/бітір, палуан/балуан, палшы/балшы*, т.б. [10].

Қарақалпақ зерттеушісі Д.Н. Насыров қарақалпақ тілінің оңтүстік және солтүстік диалектісін бір-бірінен даралайтын ерекшеліктерінің бірі осы *п* және *б* жарыспалы нұсқаларды атайды [11]. Қазақ тілі мен қырғыз тілінде ұяң *б* дауыссызы оның қатаң *п* сыңарына қарағанда сөз басында анағұрлым жиі ұшырайды.

Жазба коммуникациядағы *п* және *б* жарыспалы нұсқаларының пайда болу себептері:

Біріншіден, түпнұсқаның әсері. Қазіргі түркі тілдеріне сөздің бастапқы позиясында *п* дыбысымен келетін сөздердің көбі парсы тілінен енген: *пәст* پست, *падсаһи* پادشاهي, *пәлеван* پهلهوان, *пәлуһ* ناولهچ, *пилте* پيلته т.б. Өзбек, түркмен, түрік тілдеріне енген *п* дыбысымен келетін парсы сөздері көбіне төл тұлғасында дыбысталып, орфографияланады. Сондықтан Қазақстанның Өзбекстан, Түркменстанмен шекаралас оңтүстік аймақтарында тұратын қазақтарың тілінде қатаң *п*-ға басымдық беріледі. Мәселен, *байтақ* емес *пайтақ*, *батсайы* емес *патсайы*, *балуан* емес *палуан*, *білте* дегенді *пилте* дейді. Сонымен қатар *п*-дан басталатын сөздердің көбін өзбек, ауған, тәжік қазақтарының ауызекі тілінен де жиі кездестіреміз.

Енді керісінше араб, парсы тіліндегі түпнұсқасындағы *п*-мен басталатын сөздер *б* дыбысымен ұяңдаған. 1-кестенің екінші бағанында көрсетілген барлық мысалдарды осыған жатқызуға болады. Сөздің бастапқы позициясындағы қатандардың кейін келе неге ұяңданып кеткендігі қызық жайт. Бұның себебін ғалымдар Қазақстанның солтүстік-шығыс диалектісіне тән ерекшелік деп көрсетеді [12]. Мысалы, *пейнет* емес *бейнет*, *полат* емес *болат*, т.б. А.М. Щербак: «түркі негіз тілінде сөздің абсолют басында айтылған *п* дауыссызы тілдердің

кейінгі барысында ұянданған, соның нәтижесінде сол позицияда *б* пайда болған деп есептейді [13]. Бұл жөнінде ғалым Ғ. Мұсабаевтың мынадай пікірі бар: «Араб-иран әсері тимеген алтай халықтарында *п* дыбысынан басталатын сөз жоқ, мысалы, ойрат тілі. Одан әрі ғалым: «Араб, парсыға жуықтамайтындарда *п* дыбысы сөзбасында қолданылмайды, қолданса да, бірен-саран ғана деп қорытуға болады. Татар, башқұрт, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, алтай тілдері бір ізде көрінеді. Өзбек, түрікмен, азербайжан тілдерінде *п* дыбысы актив көрінеді. Яғни, бұл тілдерде парсы тілдері әсері күшті», – дейді [14].

Екіншіден, фонетикалық игеру. Ұзақ уақыт ауызекі сөйлеу тіліндегі кейбір сөздер дивергенцияның салдарынан фонетикалық нұсқалардың пайда болуына әкеледі. Осыған орай араб, парсы тілінен енген бірқатар сөздердің бастапқы позициясындағы ұяң *б*-мен басталатын сөздер қазақ тіліне қатаң *п* дауыссызымен игеріліп, жарыспалы вариант түзген. Мәселен, «қиял-ғажайып ертегілерде, эпостарда кездесетін қанатты тұлпар, жүйрік ат» мәніндегі араб тіліндегі *бурақ* براق сөзі *пырақ* болып игерілген. Осы сияқты «бірдей, тең» мәніндегі парсы тіліндегі *бәробәр* برابر сөзі паранап болып игеріліп, алайда *барабар/паранап* нұсқалары пайда болған. Әр мұсылман үшін қасиетті «Алланың атымен бастаймын» мәніндегі түпнұсқа тілінде *бісмилла* بسم الله сөзі ауызша және жазба тілде *пісмілла, пісмілда, одан бөлек бісмилла, бісмілда*, т.б. алуан түрлі нұсқаларға ие болған. Осы сияқты «тақуа» мағынасындағы *бәрадәр* رادار сөзінің *пәрадәр, пірәдар* нұсқалары бар. *1-кестенің* бірінші бағанында көрсетілген барлық мысалдарды осыған жатқызуға болады. Осындай мысалдардағы *б*-ның *п*-ға ауысу себептерін С. Омарбеков былайша түсіндіреді: «Сөзге экспрессиялы өң беріп, желпінте айтқан сәттерде динамикалық екпіннің бірінші буынға түсетін кезі болады. Мұндай ретте, екпіннің ыңғайынан болу керек, сөз басындағы ұяң *б* қатаң *п*-ға ауысады, не болмаса соған шалыстау естіледі [14]. А.М. Щербак сөздің бастамасы – сөздің ең күшті позициясы, өйткені сөз арқылы алынатын ақпараттық көпшілігі сөз басында шоғырланады дейді [13].

Қазіргі қазақ тілінің үлкен түсіндірме сөздіктің сөзтізбесіне *п/б* жарыспалы варианттардың басым нұсқасы мен сөйлеу тіліндегі қолданысы былайша берілген:

б нұсқасы басым сөздер: бада/пада, бал/пал, бәлекет/пәлекет бешпент/пешпент, білте/пілте, бісміллә/пісміллә, бірадар/пірадар.

п нұсқасы басым сөздер: памдат/бамдат, пайым/байым, палуан/балуан, пәле/бәле, пәтір/бәтір, пәс/бәс, пәтуа/бәтуа, пәтшағар/бәтшағар, пейіл/бейіл, пейіш/бейіс, пенде/бенде, пұшпақ/бұшпақ, палау/балау, памдат/бамдат, пая/бая, пұл/бұл, пұт/бұт (40 қадақ, өлшем), пұт/бұт (сиынатын жасанды мүсін), пәтір/бәтір, бетпақ/бетбақ.

м нұсқасы басым сөздер: мұрсат/пұрсат, мұсылман/пұсырман, мақта/пахта мәпеле/бәпеле.

2013 жылғы орфографиялық сөздікте тұрақталған нұсқалары: *бада:* бада/пада; *бал:* бал/пал; *білте:* білте/пілте; *пірәдар:* бірадар/пірәдар; *пайым:* пайым/байым; *пәле:* пәле/бәле; *пейіш:* пейіш/бейіс; *бейнет:* бейнет/пейнет; *пенде:* пенде/бенде, *пұшпақ:* пұшпақ/бұшпақ; *палау:* палау/балау, *памдат:* памдат/бамдат; *пая:* пая/бая; *пұт:* пұт/бұт (40 қадақ, өлшем), *пұт:* пұт/бұт (сиынатын жасанды мүсін); *пәтір:* пәтір/бәтір; *памдат:* памдат/бамдат; *пырақ:* пырақ/бырақ; *бетпақ:* бетпақ/бетбақ.

Босаң нормада *бәле/пәле, бәлен/пәлен, пісміллә/бісміллә, патсайы/батсайы, паранап/барабар, палуан/балуан, пәс/бәс* нұсқалары «ж. (және)» белгісөзімен орфографиялаған [15].

Жазба коммуникацияның мәдениетін арттыру үшін жаңа әліпбимен орфографиялауда босаң нормадағы нұсқалардың біріне басымдық берген жөн. Лингвистикалық талдау мен таңдауда нұсқалардың туынды сөзжасам, тіркес құрау ерекшеліктерін, жиілігін, омонимдік қатар туғызбауын ескеруді қажет етеді.

Тілімізде ең жиі қолданылатын парсы тілінен енген (пәһлеуан پهلوان) сөзінің *балуан/палуан* нұсқаларының *балуан* сыңарымен келетін 14 тіркес кездеседі: *балуан балтыр, балуан бармақ, балуан бәйге, балуан бел, балуан білек, балуан бітімденді, балуанға түсті,*

балуан жауырынды, балуан денелі, балуан жігіт, балуан күрес, балуан қабырға, балуан қол, балуан сайыс, балуан тас. Сонымен қатар мынадай туынды сөз құрайды: *балуандай, балуандану, балуандық, балуантас.* Қолдану жиілігі: 648. Ғылыми стильде көп қолданылады – 294. *Палуан* сыңарының жазба коммуникацияда қолдану жиілігі көрініс таппады. Қазақтың күш өнерінің майталманы Нұрмағанбет Баймырзақұлына арнаған Сәбит Мұқановтың еңбегі де және спорт сарайларының аты да «Балуан Шолақ» атымен аталып келеді.

Түйін: біріншіден, балуан сыңарының қолданыс жиілігін, екіншіден, атақты тұлғаларға айдар тағып қойылған атаулары ескеріліп, орфографиялауда «балуан» сыңарын басым нұсқа ретінде қалыптандыруға болады.

Араб тілінен енген (ар. бәла بلا) сөзінің *бәле/пәле* нұсқаларының *бәле* сыңарымен келетін шамамен 16 еркін тіркес пен фразеологизм кездеседі: *бәле баққан, бәле болды, бәлеге белшесінен батырды, бәлеге қалды, бәлеге ұрындырды, бәлеге шатылды, бәледен қалас болды, бәледен машайық қашып құтылыпты, бәле жапты, бәле келтірді, бәле құды, бәле қылды, бәленің отын өргізді, бәле салды, бәлесі жұқты, бәле тіледі.* Сонымен қатар мынадай туынды сөз құрайды: *бәледей, бәлекет, бәлеқор, бәлеқұмар.*

Пәле сыңарымен келетін шамамен 19 еркін тіркес пен фразеологизм кездеседі: *пәлеге жолықты, пәлеге қалды, пәлеге ұшырады, пәледен машайық қашыпты, пәледен сақтады, пәле жапсырды, пәле жапты, пәле жауғызды, пәле жуытпады, пәле қайдан дерің бар ма, пәле құды, пәле қылды, пәленің отын өргізді, пәле оралды, пәле салды, пәлесі жұқты, пәле шақырды, пәле шығарды, пәлелі жерге бармақ сұқпа.* Осы сөзбен *пәлекет, пәлеқор* туынды сөздер бар. Екі сыңарында да кейбір ортақ тіркестердің байқалғаны болмаса, *бәле* және *пәле* нұсқаларымен тіркесетін сөздер көбіне әрқалай қолданысқа ие болған.

«Бәле» сыңарының зат есім табы ретіндегі қолданыс жиілігі – 109, сын есім табы ретіндегі қолданыс жиілігі – 65. «Пәле» сыңарының зат есім табы ретіндегі қолданыс жиілігі – 103. Есесіне сын есім табы ретіндегі сөзқолданыс жиілігі «бәле» сыңарынан жоғары – 172 [16]. Әлеуметтік желіде мақал-мәтелдердің құрамында осы нұсқалардың қолданыс жиілігі бірдей дәрежеде.

Түйін: екі нұсқаның жеке лексикалық бірлік ретінде және сөз тіркестері мақал-мәтелдердер құрамындағы қолданыс жиілігі шамалас әрі танымалдылығы жоғары болғандықтан, орфографиялық босаң нормада қалдыруға болады.

Парсының (падешаһи پادشاهی) *патсайы/батсайы* нұсқаларының *батсайы* сыңарымен *батсайы көрпе, батсайы шапан, батсайы баскиім, батсайы көйлек, батсайы шымылдық, батсайы орамал,* т.б. тіркестердің жиілігі жоғары. *Патсайы* сыңарымен қатар *патишайы* нұсқасы да Қызылорда, Қармақшы аудандарында парсы тіліндегі төл тұлғасымен айтылады. *Батсайы* сыңарының қолдану жиілігі – 2, *патсайы* сөзінің қолдану жиілігі – 3.

Түйін: тілдік-мәдени қауымдастық ортада *батсайы* сөзімен келетін тіркестердің жиілігімен танымалдығын көрсетеді. Осыған орай қазіргі тілдік қауым санасында *батсайы* нұсқасымен қалыптандыру мүмкіндігі бар.

«Таң намазы» мәніндегі парсының *дамдат/бамдат* *دامدات/بامدات* нұсқаларының діни қауымдастық санасында төл тіліндегі *бамдат* нұсқасы қалыптанған. Діни сананың жаңғыруына байланысты *бамдат намаз, бамдат уақыт* тіркестердің де жиілігі жоғары екені байқалады. *Памдат* қазақ тіліндегі ауызекі сөйлеу тіліндегі игерілген нұсқасы.

Түйін: жазба және ауызша коммуникацияда төл тіліндегі нұсқасының қалыптанып келе жатқанына байланысты *бамдат* нұсқасына басымдық беруге болады.

«Тең дәрежеде, бірдей» мәніндегі парсының *баробәр/барабар/парапар* *برابر/بارابار/پاراپار* нұсқаларының *барабар* сыңарының қолдану жиілігі – 40, *парапар* сөзінің қолдану жиілігі – 47. Қалың жұртшылық арасында екі нұсқа да бірдей дәрежеде қолданылғандықтан, орфографиялық босаң нормаға алуға болады.

«Топталып бағылатын сиыр малы» мәніндегі» паде *پاده* сөзінің *пада/бада* нұсқалары жарыса қолданылады. *Бада* нұсқасының бірнеше омонимі бар: 1. Ішімдік, шарап; 2. Жерге қағылған ағаш қада; 3. Мол, көп, шашылып төгілген [17]. *Пада* нұсқасы оңтүстік қазақ облыстарында қолданылады. Осы ретте *бада* нұсқасының өзге сөздермен омонимдік қатарын көбейтпес үшін «пада» нұсқасымен қалыптандыруға болады.

Байбатша/байпатша, молдабатша/молдпатша, батшағар/патшағар нұсқаларының құрамындағы түрлі вариантта қолданыс тапқан *батша/патша* сөзінің парсы тіліндегі төл мағынасы *баче* (бала) сөзінің фонетикалық өзгеріске түскен тұлғасы. *Байбатша* деп «бай баласы, бай әулеттің өкілі» деген мәнде жұмсалса, *молдабатша* «діни оқуда оқып жүрген, шәкірт молданы» атайды. *Батшағар* «оңбаған, бұзық» мәнінде қолданылады.

Түйін: жазба коммуникацияда *б* орфограммасына басымдық берілгендіктен, *байбатша, молдабатша, батшағар* деген нұсқаларымен қалдыруға болады.

Сонымен қатар қазақ тілінің орфографиялық сөздігіне жазба коммуникацияда жарыса қолданылатын *бәкізе/пәкізе*, «мата» мәніндегі *пұл/бұл* жарыспалы нұсқалардың бірін орфографиялаудың қатаң нормасына енгізу қажет.

2. ф/п жарыспалы варианттар. Енді арабтың қатаң дауыссыз *ф* дыбысын таңбалайтын кейбір араб, парсы тілдерінен енген жалпыхалықтық пен діни сөздер 1-кестенің 3-бағанында көрсетілгендей, фонетикалық принциппен *п* дыбысымен, кей сөздер *б* дыбысымен игерілді: *фил – піл, фәлән – пәлен, фериште – періште, инсаф – ынсап, фатиха – бата, фал – бал, фидия – пидия*, т.б. Араб кірмелеріндегі *ф*-ның қазақ тіліне келгенде жүйелі түрде қос ерін дыбысы *п* мен *б*-ға өтуінің сырын тек ана тіліміздің фонетикалық табиғатына лабиодентал дыбыстың тән еместігінен деп қана түсіндіруге болады. Ал *ф*-ның *б*-дан гөрі *п*-ға игерілуінің бір себебі үннің қатысы тұрғысынан алғанда *п*-ға анағұрлым жақын [9].

Алайда жазба және ауызша коммуникацияда әлі де бір сөздің бірде *ф*, бірде *п* таңбаларымен келетін нұсқалар ауызша және жазба коммуникацияда кездесіп жатады. Бұндай жарыспалық өзге фонетикалық дублеттер секілді әдеби тіл мен диалектілерде қолданылады. Өзбек, ұйғыр, түркі, т.б. оғыз, қарлұқ тобына кіретін түркі тілдерінде араб, парсы тілінен енген фрикатив *ф* әрпімен басталатын сөздер бағзы қалпында сақталған. Өзбек тілінде: *fukara, fe'l, fikr, fan, fani*, т.б. Түрік тілінде: *fukara, fiil, firsat, fen, fikir, fani* т.б. Азербайжан тілінде: *fani, Fukara, fel, fikir* т.б. Бұның ықпалы осы елдермен шекаралас отырған Қазақстанның кейбір аймақтарындағы диалектілерінде кездеседі.

2013 жылғы орфографиялық сөздікте тұрақталған нұсқалары: *әфсана: әпсана/афсана; сапи: сапи/сафи; фәни: фәни/пәни; пәлсапа: фәлсафа/пәлсапа; перғауын: ферғауын/фараон/перғауын; гафіл: гафіл/ганіл; сопы: софы/сопы*, т.б. Кейбір сөздер аталмыш сөздікте бекітілгенмен, жазба және ауызша коммуникацияда *арапа/арафа, ферғауын/фараон/перғауын, феруза/перуза, шипа: шифа/шипта*, т.б. екі немесе үш нұсқада қолданылатын лексикалық бірліктер бар. Діни саладағы мамандар мен ислам дінін уағыздаушылардың арасында араб тілін канондық тіл ретінде қабылдап, соған сәйкес діни сөздерді түпнұсқадағы тұлғасымен дыбыстап әрі жазуды жөн көрсе, өзге тіл тұтынушылары қазақ тілінің игерілген нұсқасын қолданады. Екі немесе бірнеше нұсқаның болу себебі тіл тұтынушының географиялық аймағына, айналысатын саласына, сөзсаптамына байланысты екені аңғарылады. Жарыспалылардың қатарында *арапа/арафа* нұсқалары бар. Мекке қаласының шығыс жағында жатқанда Арафат тауы бар. Қажыға барушылар арапа күні осы тауға шығып, діни рәсім өткізеді. Дінтанушылар Арафат тауымен байланыстырып, *арафа* нұсқасын сақтап қалған болса керек.

Сөздікте *гафу/гану* жарыспалылардың *гафу* нұсқасы бекітілсе де, ауызша және жазба коммуникацияда екеуі де жарыса қолданылады. Дегенмен тілдік-мәдени қауымдастық арасында ауызша да, жазба тілде де *ф* әрпімен жазылатын *гафу* нұсқасын қолданушылар көп. Бұл этикет сөзінің *гафу* нұсқасы тіл иелендерінің санасында көбіне қазақ әдеби тілінің нормасы ретінде қалыптандығандығын байқатады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, XIX–XX ғғ. ескі қазақ жазба үлгілерінде кездесетін кірме араб, парсы тілдерінен енген сөздердің жарыспа нұсқаларының біразы уақыт өте орфографиялық нормасы белгіленді. Жазба коммуникацияда екі немесе үш нұсқада жазылып жүрген дауыссыз дыбыстардың қатарында ең жиі қолданылатын – *б/п, п/ф* графемаларымен келетін сөздерді біріздендіру арқылы жазу-сызуымыздың мәдениетін арттыратынымыз анық. Зерттеуімізде жазба коммуникацияда ең жиі қолданылатын нұсқалардың қолданысына талдау жасалды: *балуан/палуан, бәле/пәле, патсайы/батсайы, барабар/парапар, бамдат/памдат, бада/пада*. Қазіргі мәдени қауымдастықтың тілдік санасын ескере отырып, кең қолданыстағы діни сөздерді *п* әрпімен игеріп, ал діни дискурста ғана қолданылатын (факих, фикх, фитна, т.б.) тарөрісті сөздерді *ф* қалдыруға болады.

Сонымен фонетикалық вариаттардың көбі араб, парсы тілінен енген сөздерде кездеседі. «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері» атты кітапта фонетикалық варианттар – 130-дан асады, ал «Парсыша-қазақша түсіндірме сөздікте» шамамен 75-ке жуық [18]. Ал *б/п, ф/б* фонетикалық варианттарға сандық көрсеткіші төмендегі 2-кестеде көрсетілген:

2-кесте – Екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің сандық көрсеткіші

Төл тіліндегі тұлғасында <i>б</i> әрпімен басталатын сөздердің екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің саны	Төл тіліндегі тұлғасында <i>п</i> әрпімен басталатын сөздердің екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің саны	Төл тіліндегі тұлғасында <i>ф</i> әрпімен басталатын сөздердің екі түрлі нұсқада игерілген сөздердің саны
Б – Б/П = 12	П – Б/П = 14	Ф – Б/П = 10

Басым нұсқасын белгілеуде келесі тілтанымдық шарттар назарға алынды:

- біріншіден*, кірме сөздердің төл тіліндегі негізгі графикалық нұсқасы;
- екіншіден*, көне және орта түркі тіліндегі жазылған тұрпаты;
- үшіншіден*, туынды сөз жасау мен тіркесімділігі;
- төртіншіден*, бірнеше омонимдік қатарға түспеуі;
- бесіншіден*, сыңарларының жиілігі;
- алтыншыдан*, қазіргі тілдік-мәдени қауымдастық ортада қолданысы.

Зерттеу жұмысы ЖТН: OR1146583 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында әзірленді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Рогожникова А.Т. Варианты слов в русском языке. – Москва: Просвещение, 1966. – 160 с.
2. Виноградов В.В. О формах слова // Известия АН СССР. ОЛЯ. – 1944. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 31–44.
3. Сейтназарова И.Е. Фонетические варианты слов в современном каракалпакском языке: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.06. – Нукус, 1997. – 22 с
4. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 290 б.
5. Ондасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Білім, 2010. 1-том. – 167 б.
6. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.
7. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 219 б.

8. Сейтбекова А. Араб және парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 452 б.
9. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 206 с.
10. Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тілдермен ортақ құбылыстар. – Алматы: Ғылым, 1978. – 153 б.
11. Насыров Д.С. Диалекты каракалпакского языка и их основные особенности // «Вестник» каракалпакского филиала АН Узбекской ССР». – 1966. – №1. – С. 64–68.
12. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 536 б.
13. Щербак А.М. Основные особенности южнохорезмского говора в сравнительном освещении. ЎзДМ. – Т. 2. – Ташкент: Ўзакадемнашр, 1961. – 250 с.
14. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988. – 134 б.
15. Орфографиялық сөздік. Алтыншы басылым. – Алматы: Дәуір, 2013. – 720 б.
16. Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2016. – 1472 б.
17. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
18. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орофографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. – 113 б.

REFERENCES

1. Rogojnikova A.T. Varianty slov v russkom yazyke [Variants of words in Russian]. – Moskva: Prosvesheniye, 1966. – 160 s. [in Russian]
2. Vinogradov V.V. O formah slova [About the forms of the word] // Izvestiya AN SSSR. OLYa. – 1944. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 31–44. [in Russian]
3. Seytnazarova I.E. Foneticheskiye varianty slov v sovremenном karakalpakskom yazyke [Phonetic variants of words in the modern Karakalpak language]: avtoref. ... kand. filol. nauk: 10.02.06. – Nukus, 1997. – 22 c. [in Russian]
4. Syzdyqova R. Tildik norma jane onyn qalyptanuy (kodifikaciyas) [Language norm and its formation (codification)]. Koptomdyq shygarmalar jinagy. – Almaty: El-shejire, 2014. – 290 b. [in Kazakh]
5. Ondasynov N. Arabsha-qazaqsha tusindirme sozdik [Arabic-Kazakh explanatory dictionary]. – Almaty: Bilim, 2010. 1-tom. – 167 b. [in Kazakh]
6. Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin sozdigi [Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. – Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2017. – 656 b. [in Kazakh]
7. Aydarov G. Orhon eskertkishterinin teksti [Text of Orkhon monuments]. – Almaty: Gylym, 1990. – 219 b. [in Kazakh]
8. Seytbekova A. Arab jane parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of Arabic and Persian words]. – Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2014. – 452 b. [in Kazakh]
9. Dmitriyev N.K. Grammatika kumyкskogo yazyka [Grammar of the Kumyk language]. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 206 [in Russian]
10. Omarbekov S. Halyqtyq tilimizдегі тилдермен ортақ құбылыстар [Phenomena common to languages in our vernacular]. – Almaty: Gylym, 1978. –153 b. [in Kazakh]
11. Nasyrov D.S. Dialekty karakalpakskogo yazyka i ih osnovnyie osobennosti [Dialects of the Karakalpak language and their main features] // «Vestnik» karakalpakskogo filiala AN Uzbekskoy SSR». – 1966. – №1. – С. 64–68. [in Russian]
12. Amanjolov S. Qazaq tili dialektologiyasy men tarihyrynyn maseleleri [Problems of dialectology and history of the Kazakh language]: oqu quraly. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2004. – 536 b. [in Kazakh]
13. Sherbak A.M. Osnovnyie osobennosti yujnohorezmskogo govora v sravnitelnom osveshenii [The main features of the South Khorezm dialect in comparative coverage]. ЎзДМ. – Т. 2. – Ташкент: Ўзакадемнашр, 1961. – 250 s. [in Russian]
14. Musabaev G. Qazaq tili tarihyryn [From the history of the Kazakh language]. – Almaty: Mektep, 1988. – 134 b.

15. Orfografiyalıq sozdik [Orthographic dictionary]. Altynshy basylım. – Almaty: Daur, 2013. – 720 b. [in Kazakh]
16. Jalpy bilim berudegi qazaq tilinin jiilik sozdigi [Frequency dictionary of the Kazakh language in general education]. – Almaty: Daur, 2016. – 1472 b. [in Kazakh]
17. Qazaq sozdigi [Kazakh dictionary] (Qazaq tilinin birtomdyq ulken tusindirme sozdigi). – Almaty: Daur, 2013. – 1488 b. [in Kazakh]
18. Ualiev N., Aldasheva A. Qazaq orofografiyasındagy qiyndyqtar [Crossroads in Kazakh orthography]. – Almaty: Gylym, 1988. – 113 b. [in Kazakh]